

НАУКА-СВІТОГЛЯД

СВІТОГЛЯД МІЩАНСЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Нові центри.

Після занепаду давньої князівської держави Україна прожила три сторіччя безодержавного життя, — без керівного органу, що порядкували би усіма справами. Все життя розблоєлося на окремі клітини і дісталося під руйнування впливів шляхетської Польщі. Але живі сили українського народу не дали себе знищити, а скоро регенерувалися, громадянство у нових формах повело боротьбу за своє існування. Все життя перебудовано в одному напрямі — обороні від чигинецького наступу. Це найбільш характеристична риса тогачасної української організації і духовності: всі змагання звертаються на один фронт — щоб відбити ворожий натиск, захищати свої цінності, охоронити основи національного буття.

Організацію українського життя в XVI—XVIII ст. проводили два головні осередки — міщанський і козацький.

Міста того часу добули собі провідні становище завдяки устроєві німецького права, що забезпечував ім розмірну самостійність і дав змогу дійти до значного добробуту та культури. Але міщани-українці не мали в містах повних прав, ім, як не-католикам, дозволяли поселюватися тільки в окремих кварталах, не допускали до провідних становищ, забороняли виконувати публично релігійний культ. Ці обмеження, а нераз і болючі зневаги, викликали серед українського міщанства настрій розтратованій образ. Заможні і культурні верхи нашого міщанства не відрізнялися нічим від патріархіту інших націй, а мусіли терпіти зневажливі становище. Це викликало реакцію і дало поштовх до боротьби.

Організацію українського міщанства стали братства, давні церковні установи, зреформовані під впливом цехового устрою. Братства не були великими організаціями: навіть найбільш діяльні братства, як у Львові або Києві, не мали більше, як 20—30 членів. Але це були найзможніші міщани, що своїми фінансовими засобами могли повести успішну національну оборону. Малочисленність братств давала їм внутрішню судильність і однодушність, бо мале число братів легше могло провести одну думку.

Братська організація добула собі незвичайну популярність, особливо у західних землях — навіть у найменших містечках почали виникати братства, що стали осередками місцевого життя. Братства не були з'язні у формальному союзі, але стояли з собою у тісних зв'язках, вели аристування, посилали один до іншого висланців, повідомляли про свої пляні, радиалися у різних справах. Так виникла одна велика і сильна організація, що мала вплив не тільки на міщан, але і на все громадянство. Перші братства мали міщанський характер, але пізніше, коли братський рух добув собі успіхи, до братств почала входити шляхта і духовенство, так що братства стали загальнонаціональними установами. — призначеною реpreзентацією всього народу.

Другий центр утворило запорізьке військо. Як за князівських часів, так і в пізніших століттях східна Україна жила під безнастаним небезпекою від набігів монголів і справа організації оборони була її життєвою справою. Але на зміну давній дружині прийшла тепер нова сила — козаччина. Вона витворилася з різних суспільних груп: із здобичників, що виправлялися у степи для ловів, з селян, що втикали з під панського ярма, з усіх інспекційних людей, що бажали вижити свою енергію в ліхих полях; але всі ті елементи покрили найчисленнішою військова верста, що йшла у степ для боротьби з татарами.

Осередком організації стала запорізька Січ, що надала народному війську лицарський характер. Доступ на Січ був дозволений кожному, але новіків піддавали довгим спробам і вправам; вони мусіли служити як джурі досвідченим воївоникам і були піддані суровій дисципліні. Хто не виявив військових прикмет, того відсідали в Січі. Козак повинен був визначатися витривалістю на холод і голод, терпеливістю, самопосвятою, аскетичним життям. Запорожці не вільно було виявляти своїх індивідуальних забаганок, про все рішала воля громади. Січовики жили спільно в куренях, разом харчувалися, разом вели всяки промисли. Всі важливі справи вирішували рада, на яку мав доступ кожний козак. Але особливий авторитет мали заслужені, "старовинні" козаки, або січові діди. Рада була найвищим органом січового народоправства: на ній ухвалювали закони, обирали старшину, виконували суд. Кожний козак міг осягнути найвищу становищу у війську: "терпи, козаче, отаманом будеш". Січ виступала під гаслом оборони християнства та боротьби з "бусурманами" і тим єднала собі широку популярність.

Січовий центр добув авторитет не тільки на Запоріжжі, але всюди, де жили козаки. Багато міст і сіл Наддніпрянщини прийняло запорізький устрій: населення проголосувало себе козаками, не признавало польської адміністрації, а обирало собі власну старшину. Поненевели соціально низькі шукали в козаччині виходу із своєї неволі.

Братська організація і запорізьке військо вели ту саму боротьбу проти шляхетсько-польського режиму. Але довгий час вони ішли окремими напрямками: братства організовували міщанську інтелігенцію, яка привикла йти легальним шляхом, на Запоріжжі гартувалися революційно настроєні елементи. Але достаточно обидві течії зійшлися, з собою. Це була особлива заслуга гетьмана Петра Коняшевича Сагайдачного, що став посередником між обома осередками і з'єднав їх для одної мети. Запорізьке військо взяло під свій захист релігійно-національне життя, міщанська ж інтелігенція признала військовий провід Запоріжжя. Від того часу все громадянство веде змагання на одному фронті — твориться спільній національний світогляд.

Бойові настрої.

З'єднання різних груп до спільних завдань давало українському громадянству і фактичну силу і моральну самопевність. Важкий наступ, що йшов спершу від Польщі, пізніше від Московщини, не сприймався пасивно, а зустрічав реакцію і боротьбу. Зі зброя в руках обороняли боярії свої права; селяни вели боротьбу за свою волю, міщани добивалися прав у місті; духовенство боронило церковно-незалежності; вся інтелігенція вела боротьбу проти національних обмежень; врешті запорізьке військо з'єднalo всіх до боротьби за державну самостійність. Для цієї епохи незвичайно характеристичний цей бойовий настрій громадянства, — завзяття, відвага і впертість в обороні своїх прав.

Це бойове наставлення пробивається із виступу воїнського депутата, Лаврентія Древинського, що прямо перед особою короля не вагався обжалувати польську політику, стверджуючи, що українці терплять гірше, як турецьку неволю, і закінчив патетичним закликом: "Якщо не буде дане повне заспокоєння і не будуть вилукані такі тяжкі рани, доведеться привати разом з пророком: суди мене, Боже, і розсуди справу мою!"

Той самий тон пробивається з усієї polemічної літератури, що з незвичайним жаром обороняє позиції свого громадянства і не перебирає в засобах, щоб перемогти противника. Ця гаряча доба створила новий тип письменника, відважного, очого до боротьби, настороженого на ворожі напади, чуяного на потреби хвилин. Іван Вишенський в найкращим представником цієї течії. Ці активісти виходили на літературне поле озброєні в наукові аргументи, намагалися зручною діалектикою поконати суперника, коли ж логічних виводів не вистачало, вони не цураняли чисто літературних ефектів, — іронії, глазування, памфлету або й брутальних особистих атак.

Такий сам бойовий підхід до справи помічаемо у Богдана Хмельницького, коли у славних переславських промовах прогріює польським панам: "Ставши над Вислою, скажу давнім ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуки і князі туди зажену, а як будуть і за Вислон брикати, знайду я іх там певно!" Таким самим завзяттям були проникнуті і народні маси. "Перше язикі людські назад обернуться, інші ляхи над нами будуть панувати" — такими словами зустрів старий Федіна з Рацькова вістку про польський похід на Україну. "Так чернь роз'ярилася, що або знищить шляхту, або сама згинуті хоче", — пишуть очевидці.

Ненависть до чужої влади дуже яскраво виступає у всіх заявах цієї епохи. Спершу бойовий фронт звертався проти Польщі, опися, коли Україна зустрілася з Московією, та сама хвилья невдовolenня звернулася проти "московського тиранства".

Любов до батьківщини.

Серед боротьби з чужими завойовниками все жиціше падає почуття любові до рідної землі, до "отчизни". "Цо ж на цьому світі може бути мицше від отчизни?" — питався проповідник Радивилівський. "Навіть дим батьківщини солодкий". — каже полковник Лобисевич. "Хто за отчизну не хоче вмирати, той потім з отчизною мусить погибати", — римує Касян Сакович. "Міла отчизна", "люба матка Україна" — це слова, які чуємо так само з уст Мазепи, як і Петрика Іваненка.

Любов до рідної землі давала тогачасним людям незвичайну відпорність проти чужих намов та інтер'єрів. Польський офіцер з часів Хмельниччини визнає: "Шпигів неможливо дістати між Руссю: всі — зрадники (тобто вороги Польщі), а від бранців ани добрих словом, ани муками ічого не можна допитатися". Українське громадянство з погордою ставилося до тих, що зраджували свій народ. Вже в сатиричній промові Івана Мелешка з XVI ст. випад проти ренегатів: "багато в таких, що, хоч наші кости, але собачим ясом обросан і воняють". Майже такими самими словами козацькі старшини зустріли воєводу Адама Кисія, що намовляв їх до миру з Польщею: "Ти, Кисію, кість від костей наших, а відцепився і пристає з ляхами!" Часто повторювали приповідку: "Недобра то птиця, що свое гніздо кале і руйнує" — тобто не шанує батьківщини.

Вольності.

Все цінне, за що велася боротьба, мало називу "вольності". Це поняття з'явилось в XVI ст., коли різним гуртам і в класах довелось обороňати свої давні права. За свої вольності застуپаються українські пані на люблинському сеймі, нащадки боярів, міщанство, селяни, козаки. Найчастіше про свої "золоті вольності" говорили запорожці, — навіть вся територія Січі звалася вольностями запорізького війська. Мазепа у відомій вірші "Всі покою щире прагнуть" закликає:

Самопали набивайте,
Остріх шабель добувайте,
А за віру хоч умрите,
І вольностей бороніте!

Оборона вольностей — це головна справа, якою жила тогачасна Україна. Гніт, який терпіли й одиниці і все громадянство, незвичайно загострив чуття на всяки образи і найменший утиш утиш викликав реакцію. Чужкосторонні подорожники, що прийшли через Україну, помічали цю чутливість і залишували, що українці "над усе люблять свободу". Історик Шерер пише про козаків: "Вони волії не вигоди відких походів, ани спокійне життя рабів. З іх історії довідуюмося, як то батьки переказували своїм синам горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, при чому гасло „смерть або воля” було їх оди-

ноким заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю".

Громадська дисципліна.

У цих важких змаганнях за свободу і незалежність потрібна була однодушність і дисципліна всіх громадян. На це звертали увагу братства, вимагаючи від своїх членів, щоб вони в усьому піддавалися своєму проводові. За кожну провину проти громадської дисципліни брат плачив кару або мусив просидіти визначеній час на церковній дзвінці. Особливо карали братів, що без оправдання не явилися на ходинах братства або не брали участі похоронах померлого товариша. Членам братства не вільно було виносити братських справ поза поріг братства. Також не дозволено було подавати свої спори до міського або державного суду, — вони мали вирішуватися в самому братстві. "А хто погордив би церковним братським судом, має судитися, як непослушний церкви. А як з того не показається до четвертої неділі, то, як поганець і явногрішник, хай від церкви відлучиться..."

Братство ставило також тверді вимоги до вчителів, щоб вони вели прикладне життя і всі свої сили та вміння жертвували для виховання молоді — щоб учитель „педагогівство своєю, або заздрістю, або лукавством не залишився винен ні за одного Богу Вседержителеві і потім батькам його і йому самому".

Це гостріша дисципліна панувала на Запоріжжі. Жодного козака був людиною свободною, проте однією зі мусив піддаватися наказом найвищого органу січового народоправства — ради. Учась у раді була обов'язком народоправства — ради. Участь у раді була обов'язком нараду. Рішення ради обов'язували все військо, — що іх не виконував, того карали військовою карою — прикуванням до гармати, а нерідко і смертю. Особлива дисципліна була наказана на морських походах — тоді навіть не вільно було пити горілки.

Ідея рівності.

Соціальні питання в тому часі були незвичайно заострені. Спершу йшла боротьба селянства і міщанства проти шляхти, згодом виступи селянства і дрібного коозацтва проти старшинської класи. Але ці групи, що їх розділювали соціальні відносини, були примушенні ставати до спільної оборони проти національного гніту, що йшов від Польщі і Московії. Через те між ними приходило до порозуміння і співпраці, — появилася переконання, що всі громадяни мають рівні права.

Уперше таку співпрацю бачимо в братствах. Членом братства міг бути кожний, без огляду на своє походження: "хто б хотів вступити у це братство, чи міщани, чи шляхтич, чи передміщани, чи хто з посполитих людей всякого стану" — всі платять те саме „вступче". І справді, в братствах згідно поруч себе засідала і шляхта, і міщани, і козаки, а навіть гетьмані уважали своїм обов'язком записуватися в члени братств.

Ідею рівності проведено також у братських школах. У "порядку" львівської школи читаємо: "багатий над убогим ічим вищий не має бути, тільки самоні науковою, — тілом же всі рівні". "Дідаскаль має вчити і любити всіх дітей рівно, як синів багатих, та і сиріт убогих, і тих, що ходять по вулицях страви просити". На перших місцях сиділи тільки учні, що визначалися більшим усвідомленням в науці, — "Сидіти має кожний на своєму певному місці, відповідно до науки: котрій більше вміє, буде сидіти вище, хочби й був дуже вбогий; котрій буде вміти менше, на підішому місці має сидіти".

Принцип рівності дійшов до повного і консеквентного розвитку на Запоріжжі. На Січі не знали ні шляхтичі, ні міщанина, ні селянина, — всі були товаришами запорізького війська. Запоріжці не цікавилися тим, хто якого був роду і звідки приходив і був навіть звичай, що нові козаки зміняли своє прізвище, щоб заховати своє походження. На Січі рівність пролягалася тим, що всі козаки мали рівний доступ до ради, всі могли на ній забирати слово і голосувати, — всі мали право ослати найвищі місця у війську. Під час революції 1648 р., коли творилася козацька держава, до козацької класи увійшли різні соціальні групи: давні запорожці, селяни, міщани, шляхта. Всі мали рівну участь у привілеях військової верстти. Богдан Хмельницький заявляв: "У нас свобода усім, — вільно людина звідкинебудь приїхати і жити безпечно". Таким робом прийшло до фактічного з'єднання різних соціальних елементів в одну цільність. І навіть пізніше, у XVIII ст., коли вже козацька старшина замкнулася в окрему класу, все ще міщани і селяни мали право вступати до запорізького війська, а не-рідко доходили і до становищ полковників.

Авторитет влади.

Шаблями запорізького війська, при участі народних мас, що підняли повстання, була збудована нова держава. При її організації на перше місце виринула справа авторитету державної влади.

Серед довгих століть безодержавності забулася давні традиції давньої князівської влади і тепер доводилося з трудом творити нові державницькі поняття. Січове народоправство з демократичною радою не могло тут слугити прикладом, Богдан Хмельницький побудував гетьманську владу на основах військової дисципліни. Сілою своєї індивідуальності і величними перемогами він добув собі таке могутнє становище, що міг звати себе „единовлаштем і самодержцем”, а чуж

(Докінчення статті з 6-ої стор.)

Але проти сильної гетьманської влади виступала опозиція, що спиралася на перебільшене поняття „вольностей”, що не дозволяли козакові терпіти над собою ніякої влади. Навіть проти Богдана Хмельницького виступали самовільні полковники, а проводар черні Максим Кривоніс заявляв: „Ти нам не присяжний гетьман, я так само тим можу бути”. Проти Виговського виступив Пушкар разом з Запоріжжям, що не хотіло віддати проводу в руки городової старшини. Демагогічними гаслами добув собі булаву Брюховецький, проти Мазепи підняв бунт Петрик Іваненко, закидаючи гетьманові, що кориться Москві і протегують нове панство. Ця опозиція була тим небезпечна, що свої виступи вона вміла прибрести в ідеологію оборони „вольностей”. Але кінець-кінець авторитет гетьманської влади переміг січову охлократію.

Ця боротьба за авторитет не залишалася без сліду у тогочасному світогляді. Як з одного боку гетьманська влада мала велику пошану, так з другого боку голос народу домагався, щоб гетьман був спранедливим володарем, — той самий прояв, який бачимо у князівських часах. Іван Виговський, приймаючи гетьманство, ужив класичних слів: „Ця булава буде доброму на ласку, лихому на кару”. Цієї ласканості особливо чекали маси, яких соціальне становище дедалі погіршувалося під гнітом старшини. Гетьмани своєю владою могли притуплювати особливо гострі форми соціальної боротьби. — робив це і Хмельницький і Мазепа. Дорошенко виявив глибоке знання психіки української маси коли сказав: „У цього невважливого народу більше значить ласканість, як строгість”.

Iv. Кріп'якевич

КУЛЬТУРА

Світогляд цієї епохи творився серед безнастаниною боротьби з ворожими наступами і головне місце в ньому займали питання оборони й організації. Але одночасно, навіть серед найважчих переживань, ішла глибока культурна творчість. Особливо у двох напрямках виникала енергія мас — у колонізаційній експансії і поширенні освіти.

Українське селянство, називте під панізмінним гнітом, виявляло велику любов до землі і вмілість її використовувати. Утікаючи перед панами, селяни зрубували щораз глибше у старі пушти, викорчували і випалювали ліси та заорювали нові ріллі. Примуvalи в гори, засновували в недоступних місцях нові оселі, розводили худобу, закладали борті і пасіки в лісах. Ішли у дикий полі, безлюдні степи, недоступні балки і яри, — всюди ставили зимовники, хутори, хазяйства. Особливу колонізаційну енергію виникло повстання 1648 р., коли народними руками була знищена шляхта. Сирієць Павло Алєпський, що проїздів південною Україною, не міг надуватися, як селяни добували нові землі, орали їх, засівали, як на очах виростали нові села, з гарними церквами і заможними господарствами, з млинами на кожній річці, з великими стадами худоби, овець, всякої тварини. Колонізаційна експансія, що почалася з часів Хмельниччини продовжувалася безупинно в дальших сторіччях — щораз нові селянські відокремлювались на південні і на схід, сколонізовували цілу Слобожанщину, покрили новими оселями цілу смугу степів, аж до Чорного моря. На протязі XVII—XIX ст. територія України збільшилася удвое. Ця жадоба посідані земель дуже прикметна для української психіки тих часів.

Так само характеристична була жадоба науки і знання. Вона пробудилася під кінець XVI ст. у боротьбі, яку треба було вести з польським натиском. Міщани, шляхта, духовенство, селяни навіпередки почали засновувати школи, так що подорожник Олешій дивувався, що при кожній церкві є школа. Павло Алєпський з занудуванням бачив, як у церквах народ молився із книжок і навіть жіночтво було грамотне. Що більше — бездомним сиротам не давали пропадати безпросвітно, а в школах і бурсах вчили їх грамоти. У XVIII ст. школи рахували вже цілими сотнями — так само у Гетьманщині і Слобожанщині, як і в Галичині. Десяток друкарень працювало на те, щоб постачати книжки для мас, що бажали знання. Освіту поширювали сотні вихованців братських шкіл і Київської Академії — учителі, студенти, бурсаки, мандрунні ляки. До народного смаку пристосувалося письменство і театр, — різдвища вірші і вертеп, діялоги, драми, інтермедії, лірика різного змісту. Виникла різноманітна і різноварівна культура, що глибоко проникала в народні маси і творила їх світогляд.

КОНСЕРВАТИСТИ

У боротьбі проти чужих впливів громадянство навчилося цінувати надбання давніх поколінь. Не можучи серед ворожих наступів розвинуті нової творчості, тогочасні діячі намагалися заховати принаймні те, що залишилося з старих часів. Соціальний устрій, церква, літературні засоби, давні мистецькі форми, побут, навіть щоденні звички — все те приймало характер усвічених, немарущих скарбів, що були у великій пошані, без огляду на їх зміст і вартість. Цей консерватизм проявлявся деколи як недовіра і ворожечча до всього, що нове і незвичайне. Тип такого обожувача старовітності виступає у сатиричній промові Івана Мелешка з Полоанини XVI ст., що накидається на нові звичаї, одяги, страви, чужі впливи, і протиставить їм давнє патріархальне життя. Ті самі форми консерватизму виявляє Іван Вишенський, який з незвичайним завзяттям бореться проти всіх новинок, щошли із заходу, „проти поганських хитровців і рукоділств”, а дораджує вернутися до давньої „руської простоти”.

Але тогочасне громадянство було занадто свіже і творче, щоб піддаватися таким міркуванням знеочченого до світу черця. Хоч воно шанувало старі традиції, то також охоче піддавалося новим впливам, які ішли на Україну з подуванням ренесансу та гуманізму. Автор „Перестороги” поставився критично до минулого, дабачуючи причини занепаду давньої держави у недостачі освіти: „Це велими зашкодило державі руській, що не могли школи і наук всенародних поширювати і їх не основували, бо коли б були науки мали, тоді через неуцтво свое не прийшли б до такої загибелі”. Нові школи, що повсталі в Острозі, Львові, Києві, використовували західні зразки і припровідували їх до місцевих обставин, з одною метою — підняти якнайвище знання і науку. Але цей буйний розвиток нової культури придушили невідрядні обставини релігійного роздору. Могилянська Академія обмежилася вузьким річищем схоластики.

Нові напрямки в академічну науку намагався увести ціально на початку XVIII ст. Теофан Проkopович, вихованець західних шкіл, чи не найвизначніший ум того часу: він увійшов до Академії вищу математику і діоцез природознавства, зреформував поетику, опрацював нову систему виховання. Але він не знайшов енергійних наслідувачів і наука знову стала на місці.

ЗРІСТ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

У бойовій атмосфері цих сторіч зростало і вироблювалося не тільки громадянство, але й одиниця.

Державні мужі, войовники, організатори, письменники, мистці — цілій ряд всяких талантів виявився у тих бурхливих часах. Зріст індивідуальності — це також вислід цього свободолюбного життя, яким славилася тогочасна Україна, де одиниця не давала себе закувати в нике ярмо, а все прагнула волі.

Чужосторонні письменники і подорожники, що бували на Україні, зазначають характеристичні риси світогляду типового українця. Називих українці визначалися чепурністю і культурним виглядом; любили жити в солідно збудованих домах, серед просто-го господарства; кожна хата мала свій садок; наявість у найбіднішій хаті звертала увагу незвичайна чистота — чужинці з того погляду порівнювали Україну з Голяндією. Сильно виступали естетичні почуття: в одягах і прикрасах жінок, у танках, в замінуванні до співу і музики. Обсерватори підкреслюють активність і зручність українців, велику інтелігенність і засікання поступом. У зустрічах з чужими українцем — ширій, відчилівий і гостинний, никому не накидаеться, але також не дозволяє порушити свою свободу. „Це дуже шляхетна раса”, — пише англієць Клерк (1812 р.).

ВІСНОВКИ

Світогляд цієї епохи творився в боротьбі з чужим наступом — в обороні від Польщі і Московщини. Організацію громадянства проводили головно два осередки: міщанський, що проявляв свою діяльність у братствах, школах, письменстві, та військовий — у запорізькому війську. Обидва центри зійшлися у спільніх виступах, що проходили в атмосфері взаємності і бойовости. Найбільш характеристичні прикмети тогочасного світогляду такі:

- 1) любов до батьківщини, що виходить із зросту національної свідомості;
- 2) свободолюбність і цінування рівності;
- 3) зрозуміння громадської дисципліни і державного авторитету;
- 4) консерватизм у добром і лихому значенні.

I. Крип'якевич